

НАБЛЮДЕНИЯ ВЪРХУ СИНТАКТИЧНИТЕ СВОЙСТВА НА СЪЮЗНАТА ВРЪЗКА *ДЕТО*

Илияна Кръпова
Университет “Ка Фоскари” (Венеция)

OBSERVATIONS ON THE SYNTACTIC PROPERTIES OF THE COMPLEMENTIZER *DETO*

The paper investigates the semantic properties and the syntactic behavior of the subordinating conjunction *deto* - a former relative pronoun which, apart from being used as a general relativizer, is also used as a complementizer introducing complements to certain factive predicates. It is argued in the paper that although factivity is a relevant notion, it cannot account for the specifics of *deto*-complementation, and for its distribution. Rather, *deto*-complements are selected by predicates which take a prepositional ‘*za*’-phrase. The NP complement of this preposition is the definite pronoun *tova* ‘this’ which further embeds the *deto*-clause in a relative type of structure. Such an explanation accounts nicely for the additional causative component which is strongly felt in the meaning of the *deto*-complement. Evidence from weak and strong islands shows that the distinction between *deto*-complements and *če*-complements follows from the proposed treatment of the former as relative clauses, and of the latter as verbal arguments/complements.

На семантичните и синтактичните особености на релативните изречения, въвеждани от функционалния елемент *дето*, е обръщано сравнително малко внимание в литературата, вероятно поради разговорния и диалектен характер на явлението (Граматика 1983, Карабелова 1998, Дачева, Тишева 2005). Още по-малко внимание е отделяно на прилаголните употреби на *дето* и именно те са обект на настоящата статия, която съдържа някои бележки относно поведението на *дето* като субординатор в един определен тип подчинени допълнителни изречения - употреба, характерна предимно за разговорната реч, но и за художествената литература с подчертан архаизиращ ефект и с варианти *задето* и *загдето* (вж. по-долу примери от Ем. Станев, Г. Стоев, В. Мутафчиева).

Функционалният елемент *дето* бива определян като релативно местоимение и/или като съюзна връзка. За квалифицирането му като релатив (*relativum generale*) основанията са предимно историко-морфологически (вж. Ницолова 1986, Дачева, Тишева 2005), докато за квалифицирането му като съюз (комплементизатор) основанията са предимно синтактични (вж. Рудин 1986, Пенчев 1998). Според нас въпреки историческото си родство с парадигмата на релативните местоимения, и по-специално с локативното наречие *където*, от което

е произлязло чрез фонетична редукция, в съвременния български език *дето* не функционира като релативно местоимение, а като релативен съюз (релативен комплементизатор), и тази негова характеристика важи за всичките му употреби - както относителни определителни,¹ така и субординативни.

В субординативна функция *дето* въвежда подчинени изречения към предикати за емоционална или емоционално-мисловна дейност (emotive reaction), или за субективна оценка (emotive appraisal), като напр. *съжбялявам, яд ме е, ядосвам се, радвам се, недоволствам, жал ми е, мъчно ми е, тъжно ми е, срам ме е, виновен съм* и под. Примери са дадени в (1) от разговорната реч:

(1) *Аз съжбялявам, дето вие докарахте България до туй дередже...; Съжбялявам, дето ви причиних тая неприятност; Него сега го е яд, дето тя яде; Най ме е яд, дето ни слагат зад тъмни стъкла; Само ме е яд, дето почти никои не забеляза, че гривната изчезва след затъмнението (arjs.blogspot.com); Виновен ли съм, дето стана така?; Мен ми е много жал, дето съм принуден да ти го кажа в очите.*²

Във всички изречения от (1) *дето* може да се редува с *че*. Това би могло да означава, че двата съюза имат еднаква синтактична функция. Според Академичната граматика и в двата случая въведените подчинени изречения имат обектно-причинно значение (Грамматика 1983: 378-9, вж. и по-долу). Според нас тук по-скоро става въпрос за семантична близост между различни структури: *дето* въвежда релативно (съюзно определително) изречение, което е комплемент на неексплицитното, но подразбиращо се местоимение *това*, докато *че*-изречението е подчинено допълнително и изпълнява функцията на аргумент към главния предикат (Пенчев 1998: 119 и сл., вж. и Грамматика 1999: 576).

¹ Както е добре известно, употребата на *дето* е най-широко разпространена в подчинени определителни изречения, в които съюзът е синоним на относителните к-местоимения, но без да се съгласува с опорното съществително, напр. *Това е жената, дето говорих с нея; Запали, снахо, пещта, да опечем агнето, дето ще го донесат* (Грамматика 1994: 310, Пенчев 1998: 120-121, Дачева, Тишева 2005). Тази употреба можем да наречем „собствено релативна“.

² Примерите са ексцерпирани от базата данни за българска разговорна реч на Факултета по славянски филологии на Софийския университет на адрес: <http://www.slav.uni-sofia.bg/bgspeech/sites/indexbg.htm>

Общ семантичен белег на съюзните употреби на *дето* е **фактивността** на въведеното от него подчинено изречение. Следвайки разработките на Л. Картунен (1971) и наблюденията на Р. Ницолова върху българския език (вж. по-специално Ницолова 2001), под фактивност ще разбираме наличие на ‘пресупозиция за истинност’, което означава, че истинността на пропозицията не се подлага на съмнение и не може да се оспори, понеже образува съставна част от прагматичния фон на самото твърдение (Аз зная, че р).

Наличието на фактивност се доказва чрез тест, предложен от Кипарски и Кипарски (1971), според който пресупозицията за истинност трябва да се запази дори ако в главното изречение съдържа отрицание. Приложен към *дето*-изреченията, тестът показва, че фактивността е задължителен компонент на тяхната интерпретация, както може да се види напр. от изречението *Никак не съжалявам, дето срещата им се е провалила*. Тук подчиненото изречение съдържа пресупозицията: Аз зная, че р, където р = срещата им се е провалила, т.е. истинността на пропозицията е факт, независимо че говорещият не съжалява за това.³ (вж. Ницолова 2001: 178).

Фактивността на изреченията, въведени от *дето*, произтича от природата на самите предикати, които могат да избират този съюз. Обаче не всички фактивни предикати имат тая способност, а само така наречените от Кипарски и Кипарски (1971) ‘истински фактиви’ (като споменатите по-горе глаголи за емоционално-мисловна дейност). Не могат да се свързват с *дето* така наречените ‘семифактиви’ - предикатите за знание и възприятие (*зная, спомням си, откривам, виждам, чувам, забелязвам*),⁴ срв. напр. изреченията **Зная, дето срещата се е провалила*; **Чувам, дето там се събират много богомолци* и под., които са неграматични. Признакът *фактивност* следователно не е достатъчен за описание на

³ Нефактивни предикати като *мисля, вярвам, предполагам* не могат да се съчетават с *дето*. След тях е възможно единствено *че*-изречение, като съответно пресупозицията за истинност варира според това дали главното изречение е положително или отрицателно. Срв. *Мисля, че срещата се е провалила* и *Не мисля, че срещата се е провалила*.

⁴ Семифактивните предикати нямат способността да пресупонират или да имплицират истинността на подчиненото изречение, а само да я твърдят или утвърждават (“do not entail or

семантичните свойства на *дето*; за да изключим съчетаемост със семифактивни предикати, можем да използваме признака *неасертивност*, който е характерен само за истинските фактиви, докато семифактивите са асертивни.

Признакът *асертивност* позволява да разграничим фактивните употреби на *дето* от тези на *че*. Въпреки че и двата съюза успешно се употребяват във фактивни изречения, тяхната дистрибуция не съвпада.⁵ Освен разликата по отношение на регистъра (книжовен за *че* спрямо разговорен за *дето*), има разлика и по отношение на селекцията - след семифактивни (асертивни) предикати е възможно единствено *че*-изречение, напр. *Зная/чувам/откривам, че/*дето срещата се е провалила*.⁶ Изобщо съюзът *че* не е специализиран по отношение на определен признак и на даден тип предикати, така че може да се каже, че той е универсален субординатор в българския език.^{7,8} В сравнение с *че*, *дето* има сравнително ограничена дистрибуция, което намира израз и във факта, че няма предикат, който да субкатегоризира само *дето* за сметка на останалите съюзи. От друга страна има предикати, които са едновременно фактивни и неасертивни (напр. като *забравям, безпокои ме, притеснява ме*), т.е. отговарят и на двете споменати по-горе условия, но пак не допускат съчетание с *дето*.

Поради тези причини, както и поради някои синтактични факти, за които ще споменем по-долу, смятаме, че в съвременния български език *дето* не може да

presuppose the truth of their complements; rather, they affirm or assert it”) (Никълъс 2000: 118, Хупър 1975: 95). Асертивният компонент при тези предикати е: Аз твърдя, че р.

⁵ Тестът с негацията потвърждава този извод, срв. напр. *Не съжалявам, дето/че срещата се е провалила*, където *че*-изречението, също както и *дето*-изречението, запазва пресупозицията за истинност дори и при наличие на негация в главното изречение.

⁶ Асерцията тук е: Аз твърдя, че зная/чувам/откривам, че р, където р = срещата се е провалила. Според Р. Ницолова (вж. Ницолова 2001: 178) само в няколко случая след предикати за знание (т.е. след семифактивни предикати) *че*-изречението не е фактивно - при наличие на модален маркер за възможност или необходимост в подчиненото изречение или при наличие на отрицание в главния предикат.

⁷ Може би по-точно е да се каже, че *че* е универсален субординатор за реалис, който влиза в опозиция само с *да* като субординатор за иреалис. Съответно *да* никога не е фактивно. Срв. също и Ницолова (2001:177): “В български съюзът *да* е знак, че подчиненото изречение представя ситуация от някакъв възможен свят, т.е. подчиненото изречение е свързано с пресупозицията за нефактивност. *Да*-изреченията означават възможност, предположение, намерение, необходимост, воля или абсолютно действие.”

⁸ Според Дачева, Тишева (2005) през Възраждането съюзът *дето* е имал много висока фреквентност и на практика е можел да замества всеки друг подчинителен съюз.

се анализира като съюз, специализиран за изразяване на фактивност (въпреки че въведените от него изречения са винаги фактивни), а като релативен съюз (вж. също и Пенчев 1998: 120).

Всички предикати, които могат да избират (субкатегоризират) *дето*, могат да се свързват и с предложна фраза, въведена от предлога *за*, напр. *съжалявам за, яд ме е за, жал ми е за, виновен съм за* и т.н. Именно тази алтернативна съчетаемост с предлог ни подсказва, че в този случай имаме работа със скрита релативна структура - подчинено съюзно определително изречение с главен елемент (опора) местоимението *това*, което обикновено остава имплицитно и което се въвежда от предлога *за*, както е показано във формалния запис (2):

(2) Съжалявам/Яд ме е/Жал ми е... [PP за това/∅ [CP дето S]], където PP е предложната фраза, обикновено неекплицирана (∅); CP е проекцията на *дето* – комплементизаторна фраза, а S е самото подчинено изречение.

Именно от предлога *за* идва и каузалният аспект в семантиката на *дето*-изреченията, а директното съчетаване между предлога и съюза е довело до образуване на вариантите *задето* и *загдето*. Вж. някои примери от художествената литература (Грамматика 1983: 378, 379):

(3) *Мислеше за Христина, която сигурно недоволстваше, задето не ѝ се обади; Яд го беше, задето не се скара по-сърдито на брат си* (Ем. Станев); *Като че ли старата бе доволна, задето синовете ѝ са загинали предварително* (Г. Стоев). *Стоян е озлобен, загдето са го измамил* (В. Мутафчиева)

Като доказателство за наличието на дълбочинна релативна структура в субординативни контексти може да се използва синтактичното понятие „остров” – изреченски фрагмент, от чийто състав не може да бъде изведен нито един елемент. Фактивните изречения са по принцип острови, но “слаби острови” (weak islands), което означава, че от тях могат да се извеждат аргументни изрази (като пряко и непряко допълнение), но не и неаргументни изрази (наречия, обстоятелствени фрази и др.).

Както и в много други езици (вж. напр. Чинкуе 1990 за италиански и английски), в български фактивните подчинени допълнителни изречения, въведени

от съюза *че*, са „слаби” острови. Това се вижда от контраста в (4): в (4а) аргументният израз *на която* (непървото допълнение) може свободно да излезе от състава на *че*-изречението, за разлика от неаргументния израз *по който* (обстоятелственото пояснение), чието преместване води до неграматичност на изречението, срв. (4б)⁹ (С *t* означаваме следата от първоначалната позиция на релативното местоимение):

(4) а. *Единствената жена*, [на която] съжбялявам, [ср че съм дал пари назаем t], е сестра ми

б. **Начинът*, [по който] съжбялявам, [ср че ѝ е събщил новината t], е възмутителен.

Ако и фактивните изречения, въведени от съюза *дето*, бяха „слаби острови”, т.е. обикновени подчинени допълнителни изречения, би следвало да очакваме същия контраст. Замяната на *че* с *дето* обаче прави и двата примера неграматични, което означава, че за разлика от *че*-изречението, *дето*-изречението спада към така наречените “силни острови” (strong islands), за които е характерно, че никакъв елемент, било то аргументен израз, или не, не би могъл да напусне островния фрагмент, в случая съответстващ на *дето*-изречението:

(5) а. **Единствената жена*,

на която съжбялявам, [рр ∅ [ср *дето* съм дал пари назаем t], е сестра ми.

б. **Начинът*, *по който* съжбялявам, [рр ∅ [ср *дето* ѝ е събщил новината t], е възмутителен.

⁹ Същият ефект се получава и в резултат от преместването на въпросителни *вм.* на относителни местоимения, напр.:

- (i) *На кого съжбяляваш, че не си простил t?*
- (ii) **Как съжбяляваш, че си се държал t?*

Можем да обобщим, че именно “невидимата” предложна фраза от репрезентация (2) по-горе образува бариера, блокираща свободното движение на релативния елемент. Същият ефект (на “силен остров”) се получава и със сложния съюз *за да*, което ни кара да предположим, че причината се крие в синтактичната природа на самия предлог *за*, срв. **Единствената жена, на която отидох, за да разкажа това т, беше сестра ми.* (За други блокиращи движения свойства на *за да* вж. Граматика 1999: 593).

Друга характеристика на изреченията със съюз *дето* е, че те имат номинална природа, за което говори и възможността за перифраза с дефинитна именна фраза, напр. *Много съжалявам, дето се е провалил на изпита* = *Много съжалявам за неговия провал.* = *Много съжалявам за това, дето/че се е провалил на изпита*; *Яд ме е, дето е станало така* = *Яд ме е за станалото* = *Яд ме е за това, дето/че е станало така* (Кристидис 1986).

Като синтактичен признак дефинитността е свързана с пресупозицията за съществуване, т.е. с пресупозицията, че описваният факт или ситуация съществуват във времето и пространството.¹⁰ Тази пресупозиция се явява обща за всички видове дефинитни или най-малкото специфични фрази и се генерира от съответния маркер за определеност – определителен член, показателно местоимение или някакъв морфем показател, а специално при *дето* от морфемата *-то*, която поема изразяването на дефинитността (Ницолова 1986, вж. и Мелволд 1991). Роля за дефинитността има и имплицитното съотносително местоимение *това*, въвеждащо самата релативна структура.¹¹

Понятието дефинитност е тясно свързано с понятието фактивност, защото съществуването на реферирания обект или действие имплицира и истинността на

¹⁰ Дори и да са в бъдеще време, *дето*-изреченията пак изразяват фактивност, защото говорещият е сигурен, че съответното събитие ще се осъществи, понеже е планирано или предвидено (Ницолова 2001: 178).

¹¹ Съюзните определителни *че*-изречения, които имат за корелат местоимението *това*, също би трябвало да получат подобен анализ, както показват синонимните употреби в примерите. Според Й. Пенчев за да се изяви признакът [факт] при *че*-изреченията, т.е. за де е възможна съюзно-определителната структура при този тип изречения, съотносителният елемент трябва да е експлицитен (Пенчев 1998: 119). Иначе *че*-изречението е подчинено допълнително, срв. *Много съжалявам, че се е провалил на изпита.*

съответната пропозиция. Поради тази причина изречения с *дето*, в които тази пресупозиция се отрича експлицитно, са прагматично аномални, напр. %*Съжалявам, дете не успяхме да се срещнем с него, но всъщност може и да сме се срещнали, без аз да помня.*¹²

От всичко казано дотук можем да обобщим, че в съвременния български език *дето* все още не се е превърнало във фактивен комплементизатор, а запазва функцията си на релативен комплементизатор не само в собствено релативна функция (в подчинени определителни изречения), но и субординативна употреба към фактивни глаголи, допускащи съчетаемост с предложна *за*-фраза. Следователно в съвременния български език всяко изречение, съдържащо съюз *дето*, е релативно, макар не винаги релативността да се експлицира на повърхнинно равнище.

Понеже двойната функция на неизменяемите релативи като местоименни съюзи е балканско явление (Асенова 2002: 155), очакваме, че фактивната употреба на *дето* е съотносима с тази в други балкански езици. Сравнението с гръцки показва, че еквивалентът на *дето* – *ри* - има повече употреби. Според Никълъс (1998) само релативните му функции са 14 на брой, но една немалка част от тях са възможни и се срещат в български.¹³

В приглаголна (субординативна) употреба *ри* може да се съчетава с много повече глаголи, отколкото *дето*, при това от различни семантични кръгове.¹⁴ По данни на Никълъс (1998) в разговорната реч *ри* е почти задължителен след глаголи

¹² Символът означава, че изречението е синтактично правилно построено, но е неестествено от прагматична гледна точка.

¹³ Не е възможна темпорална употреба на *дето* - *Ние вече не живеем във времето, когато/*дето човек не можеше да плува гол.* Срв. с гръцки: *де зуме пиа стин ерохи ри ден борусе па канис баньо гимнос* (Никълъс 1998: 51, примерът е на Макридж 1985: 249).

¹⁴ В гръцки *ори* ('ори/һору) 'където' се е редуцирало до *ри* 'дето' навсякъде освен в локативна употреба - разграничението се пази и в български между *където* и *дето*. Има контексти, например свободните релативи и релативите без съотносителна определяема дума, при които не може да има свободно редуване на *дето* и *където*, напр. *Където/*дето и да отидеше, все едно и също виждаше.* Подобни факти, които определено се нуждаят от по-сериозно проучване, има и в гръцки (Никълъс 1998: 49). Първоначалните съпоставки показват, че в двата езика *дето* и *ри* са самостоятелни лексеми със собствен синтаксис, а не редуцирани варианти на *където/ори*. В гръцкия език фонетическото редуциране на 'ори в *ри* в писмени текстове става не по-рано от началото на 20. век.

за емоционална реакция като *herome* ‘радвам се’ (среща се в 97% от случаите); след глаголи за емоционална оценка като *ine periergo* ‘странно е’ се предпочита пред *oti* ‘че’ (в 69% от случаите), а след перцептивни предикати (като *vlepo* ‘виждам’), предикати за знание/загуба на знание (*ksero* ‘зная’, *thimame* ‘спомням си’, *ksexno* ‘забравям’) се редува с *oti*, макар че между двата съюза при различните предикати има повече или по-малко различия по отношение на други семантични параметри като пряко/непряко знание, пряка/непряка перцепция, емотивност/епистемичност и т.н. (Кристидис 1983, Никълъс 1998).

Тези данни свидетелстват, че развойните тенденции са отишли по-далеч в гръцкия, отколкото в българския, т.е. че в гръцки *ri* има статута на (или поне е на път да се превърне във) фактивен комплементизатор,¹⁵ понеже се употребява не само с истински фактивни предикати, но и със семифактивни (предикати за знание и възприятие), макар да има при тях все още маркиран статут.

От диахронна гледна точка специално за български е интересно да се проследи в историческите паметници траекторията на процеса, довел до промяна в синтактичния статут на *дето*. Бихме могли да предположим, че този процес е включвал няколко етапа: а) отслабване на локативното значение в *където*, съпроводено с фонетична редукция на местоимението (*където* > *гдето/дето*), б) реанализа на локатива в посока към разширяване на функционалния му обем, и в крайна сметка - в) превръщане на *дето* в универсален релатив (*relativum generale*), и в същото време свързването му с предлог *за* в релативно-съюзна функция след глаголи с каузативна семантика.

БИБЛИОГРАФИЯ

Асенова 2002: П. Асенова. *Балканско езикознание*. Faber, 2002

Грамматика 1983: *Грамматика на съвременния български книжовен език*. Том 3. Синтаксис. София, 1983.

¹⁵ Сравнително малко са семифактивните предикати, които не се съчетават с *ri*: *adilamvanome* ‘вземам предвид’, *anakalipto* ‘откривам’, *apokalipto* ‘разкривам’ и още два-три на брой (вж. за коментар Никълъс 1998: 147).

- Граматика 1999: Т. Бояджиев, Ив. Куцаров, Й. Пенчев. *Съвременен български език*. София, 1999.
- Дачева, Тишева, 2005: Г. Дачева и Й. Тишева. *Традицията в разговорните модели: който или дето*. Юбилеен славистичен сборник, Благоевград, 2005.
- Карабелова 1998: Г. Карабелова. *Об одной особенности сложноподчиненных предложений с определительной придаточной частью*. Пловдивски университет "Паисий Хилендарски". Славистика, 1998.
- Картунен 1981: L. Karttunen. *Some observations on Factivity*. *Papers in Linguistics*. 4. 55-69.
- Кипарски и Кипарски 1971: P. Kiparsky & C. Kiparsky. *Fact*. In Steinberg, D. D. & Jakobovits, L. A. (eds.), *Semantics: An Interdisciplinary Reader in Philosophy, Linguistics and Psychology*. Cambridge: Cambridge University Press, 345-369
- Кристидис 1981: А.-Р. Christidis. *Oti/pos-pu: The choice of subordinators in Modern Greek*. *Studies in Greek Linguistics*. 2. 113-177.
- Кристидис 1986: А.-Р. Christidis. *The morpheme pu as a definite clause nominaliser*. *Studies in Greek Linguistics* 7, 135-148
- Макридж 1985: P. Mackridge *The Modern Greek Language: A descriptive analysis of Standard Modern Greek*. Oxford, Oxford University Press, 1985
- Мелволд 1991: J. Melvold. *Factivity and definiteness*. MIT Working Papers in Linguistics, 15. 97-117.
- Никълъс 1998: N. Nicholas. *The story of pu: the grammaticalization in space and time of a Modern Greek complementizer*, Unpublished PhD Thesis, University of Melbourne.
- Ницолова 1986: Р. Ницолова. *Българските местоимения*. София, 1986.
- Ницолова 2001: *Значение и граматични особености на сложните изречения с предикати за знание в българския език*. В: Съвременни лингвистични теории. Помагало по синтаксис. Пловдив, 2001, 174-192.
- Пенчев 1998: Й. Пенчев. *Синтаксис. Съвременен български книжовен език*, Пловдив, 1998.
- Рудин 1986: С. Rudin. *Aspects of Bulgarian Syntax: Complementizers and wh constructions*. Slavica Publishers, Columbus, Ohio, 1986.

Хупър 1975: J. Hooper. *On assertive predicates*. In Kimball, J. (ed.). *Syntax and Semantics*. Vol. 5, New York: Academic Press, 91-124.

Чинкве 1990: G. Cinque. *Types of A'-Dependencies*. MIT: Press, Cambridge.